

SHARQ FALSAFASIDA ISLOMIY MA'RIFAT, MADANIYAT VA MA'NAVIY QADRIYATLAR TALQINI

Qodirov Muhammadjon

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Sharq falsafasi va germeneytika kafedrasi professor, fal.f.n.

mqodirov057@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada islom madaniyati va ma'rifatining shakllanish bosqichidagi falsafiy g'oyalarning ta'siri muhokamaga tortilgan. Jumladan, islomiy ma'rifatga ta'sir etgan omillar va xususiyatlar ishning ko'lamiga vazifa sifatiga xizmat qilgan. Islom madaniyati va qadriyatining tadrijiy rivojlanishiga ta'sir etgan ilmiy mushohadalar yahudiy va nasoriylar manbalari misolidagi tahlillar yordamida ochiqlandi.

Kalit so'zlar: *ma'rifat, "Ilmi Milal va Nihal", "Ilmi kalom", "Osorul boqiya", "tomizm", Mubad.*

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИСЛАМСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ, КУЛЬТУРЫ И ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ВОСТОЧНОЙ ФИЛОСОФИИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается влияние философских идей на этапе становления исламской культуры и просвещения. В частности, факторы и характеристики, повлиявшие на исламское просвещение, служили объему работы и качеству поставленной задачи. Научные наблюдения, повлиявшие на постепенное развитие исламской культуры и ценностей, были разъяснены на примерах еврейских и христианских источников.

Ключевые слова: *просвещение, «Илми Милал ва Нихал», «Илми калам», «Асорул Бакия», «Томизм», Мубад.*

INTERPRETATION OF ISLAMIC ENLIGHTENMENT, CULTURE AND SPIRITUAL VALUES IN EASTERN PHILOSOPHY

ABSTRACT

This article discusses the influence of philosophical ideas at the stage of the formation of Islamic culture and enlightenment. In particular, the factors and characteristics that influenced the Islamic enlightenment served the scope of the work and the quality of the task. The scientific observations that influenced the gradual development of Islamic culture and values were clarified using the examples of Jewish and Christian sources.

Key words: *enlightenment, "Ilmi Milal va Nihal", "Ilmi kalam", "Asorul Baqiya", "Thomism", Mubad.*

KIRISH

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so'ng Sharq xalqlarining ma'naviy, diniy va falsafiy merosini tadqiq qilishga katta e'tibor berildi. Shu bois, jamiyatimiz a'zolarining, xususan yoshlarning ma'naviy barkamol bo'lishlari davlat ahamiyatiga ega bo'lgan vazifalardan sanaladi. Ana shu bunyodkorlik jarayonining qudratli va hal qiluvchi kuchi, hech shubhasiz, ko'p millatli xalqimizdir.

Sharq falsafasining mohiyati bugungi tadqiqotlarning dolzarb masalalaridan biri bo'lib kelinayotganligi amalga oshirilgan ishlarning ko'lamidan sezilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Mazkur maqolani yoritish jarayonida "Anvorul manaqut" asarining asl qo'lyozma nusxasidan tarjima asosida fikrlar bayon etildi. Shuningdek, Ibn Tayfurning "Kitobe Bag'dod" nomli asarida keltirilgan arab dunyosidagi ilm-ma'rifat o'choqlarining sababchilari Ma'mun saroyidagi olimlarning olib borgan tadqiqotlarining xolisalari haqida mulohazalar keltirilgan. Hakim Sayyid Zillur Rahmonning "Qanun Ibn Sina and its Translation and Commentators" nomli ishidagi mulohazalar ishning ko'lamini yanada boyitdi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning obyektivlik, xususiylilik usullarida Islom falsafasining shakllanishidagi ma'rifiy va qadriyatlarning tarixiy ildizlari obyektiv ochib berildi. Mantiqiylik tamoyilida esa, din va falsafaning qiyosiy tahlili, hamda baxt-saodat masalasida ilmning yuqori o'rinda ekanligi tadqiq qilindi. Tizimlilik, Inson hayoti davomida baxt-saodat uchun intilib yashashi va unga erishishda duch keladigan muammolarni yechishi tizimlilik metodi sifatida talqin etildi. Tahlil va qiyoslash metodi sifatida Sharq va G'arb dunyosida Sharq falsafasining tutgan roli keng tadqiq etildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Mo'taziliylardan bo'lgan Abu Huzayl Allof, rivoyatlarga qaraganda, ma'jusiylar aqidasi rad etishga bag'ishlangan oltmishta risola yozdi. U Milos ismli ma'jusiylar bilan dualist olimlar ishtirokida munozara qilib, dalillarining zo'rligi tufayli uni islomga kiritdi va bu mufassil ilmiy bahsga bag'ishlab "Milos" nomli kitob yozdi. Xalifa Ma'munning o'zi ham ba'zan ma'jusiylar bilan bahsga kirishgan. Ishtirok etganlarning qayd etishlaricha, u Xurosonda noibligidayoq bir ma'jusiyni islomga kiritgan va o'zi bilan bog'dodga olib kelgan. Poytaxtda bo'lgan ilmiy bahslarda xayr va sharf (yaxshi va yomon ishlar) va odamning ixtiyori o'zidami yoki taqdirning qo'lidami kabi masalalar muhokama etilgan. "Avesto" kitobi majmuasiga kirgan Dinkardning uchinchi jildiga musulmonlar bilan zardushtiylar o'rtasidagi bahs yoritilgan. Unda zikr qilinishicha, musulmonlar e'tiqodiga ko'ra, Xudo tomonidan bandalarga nisbatan yuborilgan

uqubatlar adolatga xilofdir. Chunki, Xudo uqubatga duchor qilgan kishilar, hamma ish yaratganning irodasidan bo'lganligidan boshqacha ish tuta olmas edilar-da. Guyo bu holatda xudovandning irodasi, uning farmoniga xilof bo'lib chiqqandek tuyiladi. Bundan tashqari Dinkard kitobida tavhid aqidasi ko'ra (yagona xudo borligiga) qat'iy ravishda e'tiroz bildirilgan. Chunki, dunyoni xayr va sharf o'rtasidagi kurashdan iborat va u ikki manba tomonidan yaratilgan degan aqidaga yagonalik aqidasi uncha to'g'ri kelmaydi. Shuning uchun mazdayasnochilar uchun bunday fikr ma'qul bo'lmas edi, chunki ularning fikricha, xayr va sharfning ibtidosi bir-biriga aralashib ketar edi. Shuning uchun ham ma'jusiylar aqidasi tavhid ta'limotiga sira to'g'ri kelmas edi. Bunga qo'shimcha sifatida shuni aytish lozimki, xayrni nurga, sharfni zulmatga taqash islom mutakallimlari nazarida ruhiy holat natijasidir xalos [1; 255 b.]. Chunki, azaldan mavjud bo'lgan ikki mudabbirning (yaratuvchi) bo'lishi mumkin emas. Agar ulardan biri azaliy bo'lmasa, mudabbir bo'lmay, o'jiz bir narsa bo'lib qoladi.

Har holda ma'jusiylar bilan dualistlar o'rtasida bahsga sabab bo'lgan masala falsafiy va axloqiy masalalar jumlasiga kirar edi. Keyinchalik, garchi bunday bahslar davom etmasa ham, musulmonlar bilan boshqa din ahllari orasida bo'lib o'tgan bunday fikr olishuv munozaralari, ko'pdan ko'p ilmiy asarlar va xilma xil falsafiy oqimlarning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Ana shunday sharoit va muhitdan kelib chiqqan mo'taziliy maktabi ilmiy yo'nalishlarni vujudga keltirdi. Bunday bahslar tufayli kalom ilmi kelib chiqdi. Qizig'i shundaki, keyinchalik ana shunday ilmiy bahslarda toblangan zardushtiy olimlar yahudiylar, nasoriylar va ba'zida islomni o'ziga nisbatan qilgan xurujlarida islomning kalom ilmida qo'llaniladigan dalillardan foydalana boshladilar.

O'rta asrlarda vujudga kelgan paxlaviy tilidagi kitob bo'lgan "Shekand gumonik" va "Chor" kabi kitoblar yahudiylar va nasoriylar aqidasi fosh etishga qaratilgan bo'lib, hatto moniylik qarashlariga qarshi kurashda ham yuqoridagi usuldan foydalanganlikka guvohdir. Musulmonlar keyinchalik sof falsafiy fikrlar bilan tanishganlaridan keyin ham o'z bahslarida yuqorida zikr etilgan usuldan foydalandilar.

Xalifa Ma'mun davrida musulmonlar shavq va zavq bilan dunyoviy ilmlar bo'lgan geometriya va mantiq bilan shug'ulanishga kirishgan bo'lsalar ham, turli din va mazhablar masalasiga qiziqishni davom etirdilar. Xalifaning o'zi har ikki tomonning dalillarini xolislik bilan tinglar va munozara yurituvchilarning bir-birlarini haqorat qilishlarini oldini olar edi [2;22-23 b.]. Shunday bo'lsa ham, dinsizlarga nisbatan uning munosabati ahli kitob vakillariga (ya'ni yahudiylik va xristianlik dinlari) bo'lganidan ko'ra yomonroq edi. Buning sababi axloqiy masalalarda edi.

Chunki, o'sha vaqtda shoir va adiblar juda ko'p bo'lib, ular tomonlar aqidasi haqida hajv qilish bilan shug'ullanar va ba'zida haqorat darajasiga olib borar edilar.

Dinsiz bo'lgan zindiqlar gohida ma'jusiylar kabi dualistik aqidaga egamiz deb da'vo qilsalar ham, aslida shariatni inkor qilib, payg'ambarlarga nisbatan haqoratli gaplarni aytib, vahiy kelishini butunlay rad etar va bu esa, ularni musulmonlar nazarida butunlay axloqsiz toifaga aylantirgan edi. Keyinchalik, ba'zi so'fiylar ham ular kabi axloqiy tanazzulda ayblandilar. Zindiqlar barcha ahli kitob, ya'ni tavhid aqidasi haqida umumiy dushmani sifatida tanildilar. Shuning uchun ham paxlaviy tilida yozilgan "Shekand gamonik" va "Chor" kitoblari muallifi Isroillik Hakim Muso ibn Maymurt ham ularning aqidasi haqida rad etishga kirishdi.

Zindiqlar haqida Abu Rayhon Beruniy ham o'zining "Hindiston" asarida ma'lumot berib, ular ham braxmanlarga o'xshab payg'ambarlik risolati haqida rad etadilar va shakllangan rasm-rusumlarga rioyat qilmasslikka chaqiradilar, deb ta'kidlab o'tgan. Bunga ular tomonidan keltirilgan dalillar ham diqqatga sazovordir. Ularning fikrlaricha, payg'ambarlar tomonidan ummatlarga olib kelingan hidoyat yo'li yo aqlga muvofiq kelishi yoki kelmasligi mumkin. Agar muvofiq kelsa, u holda payg'ambarlarga ne hojat? Chunki, barcha aqlli odamlar uni o'zlari ham idrok qila oladilar. Ammo payg'ambar aytgan narsalar aqlga muvofiq kelmasa, ularni qabul qilish joiz emas. Zindiqlarning bunday dalillariga islom mutakallimlari keskin qarshi chiqdilar va shuni isbotladilarki, payg'ambar hidoyatining hikmatini barcha omma ahli o'z-o'zidan tushunib keta olmaydi, ya'ni ularning aqli barcha ma'qul narsalarni, noma'qulidan ajrata olmaydi.

Johiliya davrida arab zindiqlari mavjud bo'lib, barcha ilohiy tushunchalarni rad etar edilar. Islom kirib kelgandan keyingi Ummaviylar davrida Valid bin Yazid va Xolid bin Abdullo Kasriy, Abbosiy xalifalar Mansur va Mahdi davrida Abu Daloma, Bishar bin Burd, Mute' bin Ayos Kenoniy, Xumod Ujard va Yahyo bin Zayyod kabi mashhur zindiqlar moniylik oqimi ichidan chiqqan Solih bin Abdul Quddus, Abdul Karim bin Abil Arjo va hatto Abdullo bin Muqaffa kabi zindiqlardan o'z qarashlarida katta farq qilar edilar. Ularga qarshi kurashda xalifa Mehdiyгина emas, xalifa Ma'mun ham, ojizlik ko'rsatdi. Shunday sharoitda musulmonlarning yunon falsafasi bilan oshno bo'lishi, Hindistondagi braxmanlik, moniylik oqimlari ichida paydo bo'lgan dinlarni tan olmaslik kabi aqidalar bilan yaqindan tanishishi keyinchalik ovropada nigilizm nomi bilan paydo bo'lgan dunyoqarashga o'xshash qarashlarni tarqalishiga sabab bo'ldi. Natijada narigi dunyoga, oxiratga payg'ambarlikka ishonmaslik kabi qarashlar ham vujudga keldi. Bunday qarashlar Muhammad bin Zakariyo Roziy, Ibn Ravandiy va ba'zan Abu Alo Ma'riy asarlarida o'z aksini topgan. Shunday bo'lsa ham, ilohiy narsaga ishonmaslik, yani zindqlik barcha

dinlarning dushmani bo'lgani uchun unga qarshi kurashda yahudiylar, nasoriylar va musulmonlar hamjihatlikda faoliyat ko'rsatdilar.

Xulosa va takliflar (Conclusion /Recommendations). Xulosa qilib aytganda, islom dini va falsafasi ya'ni axloqiy komillikka intiluvchi tarbiyani vujudga keltirishga intildi. Islomiy tarbiyaning asosi imon va solih amallardan iborat edi. Uning ustidan nazorat qilish shariat qonunlari va sunnatga topshirildi. Aslida payg'ambar sunnati deb atalgan narsa, barcha musulmonlar uchun ma'naviy ozuqa bo'luvchi ideal axloqdir. Islom o'z axloqiy ta'limot bilan barcha xalqlar va millatlarning jahon miqyosidagi birodarlikka olib boruvchi odob va insofga chaqiradi. U hech bir kishini boshqasining aybi uchun aybdor qilmaydi va har bir kishining ma'suliyatining asosini uning axloqi bilan belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References)

- [1] Ibn Tayfur. "Anvorul manaqut". Tehron. 1355 –yil .
- [2] Ibn Tayfur. "Kitobe Bag'dod", Tehron. 1360 –yil, (arab tilida).
- [3] Doktr Abdul Xusayn Zarinkub. "Kornomaye islom", Tehron, 1369 yil.
- [4] Shahid mutafakkir ustod Murtazo Mutahariy. Harakat va zamon islom falsafasida. 3-nashr. "Hikmat" nashriyoti. Tehron. hijriy-1998 yil. (fors tilida).